

НОВИЙ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ: «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В УКРАЇНІ: НІМЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1937–1938 РОКІВ»

23 жовтня 2018 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася презентація нового збірника документів «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років». Як зазначено у анотації книги, до збірника включено документи, що висвітлюють процес підготовки і проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» – складової «Великого терору» в СРСР у 1937–1938 рр. У книзі розкриті історичні обставини появи наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та специфіка його виконання в УРСР. Характеризуються також методика відбору «контингенту», який репресували (жертв операції), технологія проведення у межах спецоперації масових репресій та їх трагічні наслідки для німецького населення України.

Цей видавничий проект став черговим результатом тривалої і плідної співпраці Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ) та «Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи (Норд-Ост Інституту)» при університеті Гамбурга (ФРН). Упорядниками збірника стали: від німецької сторони колишній співробітник інституту доктор Альфред Айсфельд, від української – науковий співробітник ГДА СБУ Наталія Сердюк. Цю публікацію можна вважати логічним продовженням попереднього спільного проекту Інституту історії України Національної академії наук (НАН) України, відділу з розробки архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та Геттінгенського дослідницького центру (ГДЦ) (ФРН) «Дело «Національного союзу немцев Украины. 1935–1937 гг.», який побачив світ у 2016 р. Останній був підготовлений за участі виконавчого директора ГДЦ доктора А. Айсфельда, який був його редактором.

Новий збірник дійсно масштабний і вражає своїм об'ємом – 1248 сторінок і 258 документів. До книги також включені вступна редакційна стаття, історіографічний огляд Сергія Кокіна «Німецька операція НКВС у сучасній історіографії» та велика аналітична стаття А. Айсфельда «Великий терор» в Україні. Німецька операція 1937–1938 рр.». Всі статті подані українською та російською мовами.

Презентацію відвідали не лише упорядники та члени редколегії нового збірника, але й дослідники кількох історичних академічних установ та вищих навчальних закладів столиці, представники громадськості, викладачі та студенти університету, а також представницька делегація з Норд-Ост Інституту на чолі з головою його правління професором, доктором Отто Люхтерхандтом. Саме йому було надано слово для першого виступу, у якому він представив своїх колег та зазначив, що той день є історичним для сфери українсько-німецького наукового співробітництва. О. Люхтерхандт підкреслив ключову роль А. Айсфельда та колишнього директора ГДА СБУ Сергія Кокіна, які стояли біля витоків цього ефективного і результативного процесу. Він також зазначив, що колектив Норд-Ост Інституту гордиться цим спільним проектом і вважає його одним із самих важливих у своїй діяльності за останні роки. Його результати можна широко використовувати не лише в науковій сфері, але й у навчальній та виховній.

Наступним промовцем був директор Норд-Ост Інституту професор, доктор Йоахім Таубер. Він зауважив, що очолюваний ним інститут вивчає історію німецької національної меншини у цілому ряді країн Північно-Східної Європи, але такого масштабного проекту вони не змогли зробити у жодній із них, а ось в Україні він був успішно реалізований і може бути прикладом для інших подібних проектів. На завершення сво-

го виступу Й. Таубер подякував українським партнерам та упорядникам збірника і зазначив, що наступного року заплановано його видання німецькою мовою.

Директор ГДА СБУ Андрій Андрійович Когут у своїй промові зауважив, що участь у цьому проєкті для співробітників архіву стала своєрідним викликом, вдалою спробою того, як досягнути той масив документів, що зберігаються у центральному та обласних архівах СБУ. Але після тривалих дискусій вдалося виробити найраціональніший алгоритм роботи. Крім того, цей проєкт є своєрідним вкладом архіву у процес декомунізації в Україні. Ця книга повинна допомогти нам не лише зрозуміти і усвідомити, що відбулося з Україною в період «Великого терору», але й винести з цього такі уроки, які б допомогли нам не допустити повторення цього сьогодні і в майбутньому.

А. Когут зазначив також, що книга є переконливим доказом того, що в характері «Великого терору» чітко прослідковується етнічна складова, чого не бажають бачити багато російських істориків, акцентуючи увагу лише на соціальному його аспекті. Нова книга надає великий фактологічний матеріал для подальшої наукової дискусії про характер «Великого терору». На завершення свого виступу А. Когут повідомив, що триває робота й над іншими виданнями. У наступному році планується публікація книги про терор проти чехів України. Також готується до друку окреме видання про виконавців «Великого терору».

Автор вступної історіографічної статті до збірника, кандидат історичних наук, співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України С. А. Кокін у своєму виступі зазначив, що в ході підготовчої роботи був дуже скрупульозний відбір документів, і відправною точкою для цього став наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. Аналіз документів показав, що паралельно з «куркульською операцією» керівництва НКВС готувало операції етнічного характеру. Першою планувалась «німецька», але реально була здійснена «польська». Згодом за її зразком провели й «німецьку».

С. Кокін наголосив, що стан історіографії з теми «Великого терору» свідчить про її недостатнє вивчення, і ця тема потребує подальшої серйозної дослідницької роботи. Тому презентована книга є досить важливою в історіографічному аспекті. Він зауважив, що польські історики не лише просунулись у цій темі, але й навіть провели у польсько-

му Сеймі наукову конференцію про «польську операцію» НКВС. Завершуючи свій виступ, дослідник висловив сподівання, що через кілька років українські історики разом зі своїми німецькими колегами проведуть подібну конференцію у стінах німецького Бундестагу.

Ініціатор підготовки нового збірника і один із його упорядників доктор А. Айсфельд під час свого виступу зауважив, що «Великий терор» досліджують у різних країнах. І якщо, наприклад, в Росії доступ дослідникам до архівно-слідчих справ з кожним роком ускладнюється, то в Україні, завдяки прийняттю пакету законів про декомунізацію, склалися найсприятливіші умови для архівно-пошукової та дослідницької роботи з цієї тематики. Це надзвичайно важливо для країни, яка хоче подолати комуністичне минуле і побудувати справжню демократичну державу.

Німецький історик зауважив, що в цілому про репресії 20–30-х років написано вже досить багато, але про «німецьку операцію» публікацій ще недостатньо. Далі він зробив ґрунтовний аналіз кількох документів НКВС, які чітко свідчать, що «німецька операція» буда підготовлена органами НКВС заздалегідь ще до початку «Великого терору». Особливо жорстокими репресії проти німців України стали після Голодомору. За представниками цієї етнічної групи було встановлено практично тотальний нагляд. У штаті особливих відділів органів ДПУ–НКВС були введені посади спеціальних уповноважених по роботі в німецьких районах. Для німецького населення була розроблена ціла низка специфічних звинувачень, які були підставами для арештів та винесення вироків: отримання так званої «гітлерівської допомоги» у період Голодомору (причому, не обов'язково саме від німецького посольства), контакти з німецьким посольством та консульствами, створення штурмових загонів, антирадянська пропаганда та агітація тощо. Стали здійснюватись депортації українських німців до Казахстану і Сибіру. Кількість репресованих обчислювалась тисячами і десятками тисяч осіб. Архівні документи дають можливість побачити, як радянські каральні органи доби-валися масовості ув'язнених, влаштовуючи рейдові арешти та беручи зустрічні плани. Репресивний тиск на німців зростав з кожним роком і досяг свого апогею в 1937–1938 рр. Закінчуючи свою промову, А. Айсфельд підкреслив, що «німецька операція» була особливо трагічною сторінкою німецького населення України. Виданий збірник дає багато фактажу для того, щоб аргументовано гово-

рити про ці події та тим самим попередити можливість їх повторення.

З позиції рецензента у ході презентації виступив кандидат історичних наук, співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України Роман Юрійович Подкур. Він відзначив важливість тої роботи, яку виконують в останні роки співробітники ГДУ СБУ у плані пошуку та підготовки до друку важливих документів, що висвітлюють репресивну політику комуністичного режиму в Україні. Р. Подкур зазначив також, що серед частини сучасних дослідників є спроби «розмити» національну складову у ході проведення в СРСР «Великого терору». Вони мотивують свою позицію тим, що арешти були поголовними. Але не можна не бачити, зауважив дослідник, що арештам підлягала найбільш свідомо та активна частина окремих національних груп чи меншин, яка не лише усвідомлювала, що відбувалося в країні, але й потенційно могла організувати якісь форми опору режиму. Наслідком масових репресій були не лише масштабні демографічні втрати, але й мімікрія цих етносів. Люди бачили і чітко розуміли, що влада переслідує населення за національною ознакою. Страх змушував тих, кого арешти обминули, змінити національність і тим самим уникнути репресій. Тобто, відбувалася свідомо денационалізація. А це, в свою чергу, кардинально змінювало етнічну карту України. Як стверджував Р. Подкур, була зруйнована не лише етнічна структура. Етнічні чистки мали деструктивний вплив на розвиток регіональної економіки. І цей аспект репресій ще практично не розглянутий дослідниками. Це ж стосується і питання про українських фольксдойче – людей, які не захотіли мімікрувати. Потребують досліджень й аспекти соціальної адаптації депортованих, причому, як під час самої депортації, так і після її завершення. Необхідність нових напрямків досліджень очевидна, зауважив на завершення Р. Подкур. Він закликав присутніх у залі студентів включитися до їх розробки.

Завершальним був виступ доктора історичних наук, старшого наукового співробітника, завідувача відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента Національної академії наук України, Заслуженого діяча науки і техніки України Лариси Дмитрівни Якубової. Дослідниця зауважила, що після завершення Громадянської війни Україна мала унікальну етнічну палітру. Репресії сталінського режиму за два міжвоєнних десятиліття зруйнували цей рідкісний поліетнічний ландшафт, і Україна перетворилася у гомогенне, насильно заідеологізоване нав'язаними комуністичними ідеями суспільство. Це був страшний соціальний експеримент. І презентована книга дає можливість побачити, як він здійснювався. Вона показує, як тоталітарний режим породив тотальний страх у представників різних національностей називати себе українцями, німцями, поляками, чехами тощо. Книга також має нагадувати не лише українцям, але й всім жителям сучасної Європи, що може відбутися в країні в наслідок встановлення тоталітарного режиму. Таке не можна забувати, про таке потрібно пам'ятати, щоб більше не допустити повторення подібного.

В ході презентації упорядники та члени редколегії відповіли на запитання присутніх, звучали схвальні репліки та відгуки на представлений результат їхньої праці. Зазначалося, що книга стане вагомим внеском у дослідження історії німецької національної меншини в Україні. Окремі дослідники отримали екземпляри нової книги з автографами упорядників. Обговорювалось і питання про поширення книги по найбільших бібліотеках та науково-дослідних установах України, а також за її межами.

Ввечері того ж дня у Київському коледжі зв'язку нова книга була презентована для громадськості міста та представників німецької спільноти української столиці. Через кілька днів презентація збірника пройшла також у Харкові та Дніпрі.

Надійшла до редколегії 9.11.18